

Verhinder dat de kleinkinderen bang worden

(over zelfbeschikking)

Van de Engelse toneelschrijver Bernard Shaw is een bundel afkomstig die de titel draagt: 'Plays unpleasant', onprettige stukken. Shaw had er een satanisch plezier in om de façades van de fatsoenlijke maatschappij van zijn dagen te doorbreken en deed dat met een scherpe, sarcastische pen. Zulke paardemiddelen zijn soms nodig opdat mensen zich bewust worden van wat ze eigenlijk aan het doen zijn, van wat ze zonder protest aanvaarden!

Onprettige onderwerpen worden in onze dagen minder ontweken dan ooit. En niet zonder reden. Die kwesties waar wij eigenlijk liever omheen blijven draaien zijn nl. juist geschikt als toetsing van onze visie op mens en samenleving. De vanzelfsprekendheden van het leven benemen ons in de regel het zicht op de echte motieven en normen voor ons handelen. Waar staan we eigenlijk als de vraag naar de zin van ons bestaan, ook van het bestaan van het CDA, gesteld wordt. Om dat op te heideren zijn soms paardemiddelen nodig; het aan de orde stellen van onprettige onderwerpen. Daarmee bewijzen

we trouwens in de eerste plaats de samenleving een grote dienst omdat hierdoor noden binnen onze horizon komen waaraan we vanuit een christelijk geïnspireerd standpunt allang aandacht hadden moeten besteden. Het denken over pijnlijke kwesties is niet iets voor 'de anderen', maar bij uitstek een taak voor *ons*.

Pijnlijke kwesties

Vraagstukken rond het levenseinde – euthanasie, hulp bij zelfdoding – houden de politiek al jaren bezig. Onder leiding van dr. E. Schroten is in ons Wetenschappelijk Instituut al in 1979 een studie over de euthanasie uitgevoerd. De discussie heeft sinds die tijd niet stilgestaan en wordt van CDA-zijde in de Tweede Kamer door Fred Borgman gevoerd.

Binnen christelijke kring bestaat over dit onderwerp nog geen consensus. Dat wordt duidelijk bij vergelijking van de boekjes van Kuitert (hoogleraar ethiek aan de VU) enerzijds en Klijn/Nieboer (hoogleraar in resp. moraal-theologie aan de KTH Amsterdam

en strafrecht aan de KH Tilburg) anderzijds. De laatstgenoemden sluiten aan bij een vrij duidelijke traditie, hoofdzakelijk van katholieke oorsprong, die trouwens de grenzen van de katholieke kerk overschrijdt. Voor hen geldt dat euthanasie alleen aanvaard kan worden in de zin van het onthouden of stopzetten van behandeling als deze toch niet het naderende levenseinde kan afwenden, en voorts als neveneffect van een andere zinvolle behandeling, bijvoorbeeld pijnbestrijding. Actief ingrijpen met de bedoeling om het leven te beëindigen achten Klijn en Nieboer ongeoorloofd. Het rapport van het Wetenschappelijk Instituut uit 1979 zit ongeveer op dezelfde lijn. De vrijwilligheid is daarbij wel een beslissende voorwaarde, hoewel deze soms niet meer kan worden geconstateerd. Daarom zijn de genoemde vormen van euthanasie ook waar vrijwilligheid niet uitdrukkelijk geconstateerd kan worden onder strikte voorwaarden acceptabel. Met name indien de zin van het medisch handelen, gericht op behoud van leven, verdwenen is. Kuitert stelt vrijwilligheid voorop alsmede de voorwaarde dat de patiënt zelf niet in staat is om zijn leven te beëindigen. Is hij dat wel, dan komt 'hulp bij zelfdoding' ter sprake. Kuiterts nadruk op vrijwilligheid houdt een ander type strengheid in dan die van Klijn c.s.. Kuitert laat daar namelijk geen uitzonderingen op toe. Bij Kuitert gaat het erom 'dat oma niet bang wordt voor haar zoon, die arts is en lid van de Nederlandse Vereniging voor Vrijwillige Euthanasie'. Dat lijkt me een prima doel, overigens met alle respect voor genoemde vereniging, die echt wel volgens een eigen type van zorgvuldigheid te werk wil gaan.

Tal van overwegingen komen ter sprake die als even zoveel contra-indicaties voor hulp bij zelfdoding kunnen gelden. In feite gaat Kuitert expliciet uit van het liberale beginsel van de zelfbeschikking afkomstig van de 19e-eeuwse filosoof John Stuart Mill, maar plaatst daar een aantal kanttekeningen bij. Parallel aan de klassieke stelling: Zelfdoding is zonde tegen jezelf, tegen de ander en tegen God, stelt Kuitert dat suicide een

ramp is voor de betrokkene, een schending kan zijn van de beloften en verplichtingen die het leven van de betrokkene voor anderen inhoudt en een miskenning kan zijn van de positieve betekenis van het geloof in God. Kortom, degene die zichzelf wil doden, zou nog een taak tegenover de medemens kunnen hebben, maar zelfs als hij maatschappelijk niets meer voorstelt is hij voor God nog belangrijk. Als criterium vermeldt Kuitert voorts dat de medemens door de suicide geen onnodig leed mag worden toegebracht. Degene aan wie hulp gevraagd wordt, moet dat beseffen en dat met suicide mensen bespreken. De hulpverlener moet ervan verzekerd zijn dat hij zich niet vergist als hij nochtans tot de gevraagde hulp overgaat. Tenslotte moet hulp bij zelfdoding strafbaar blijven, dat wil zeggen de hulpverlener moet zich in elk geval voor de rechter verantwoorden. Op het eerste gezicht zijn dit nogal afschrikwekkende voorwaarden, alleen te vervullen door hulpverleners die tot enige zelfoverschatting neigen en dus niet voor hulpverlening geschikt zijn. Een probleem dat des te zwaarder weegt, aangezien de hulpverlener zijn verantwoordelijkheid volgens Kuitert niet met anderen mag delen (geen toetsingscommissie).

Moraal en individualiteit

Wat dat laatste betreft: het is inderdaad zo dat zo'n commissoriale toetsing van de motieven van hen die tot zelfdoding wensen over te gaan, een draconische indruk maakt. Maar in feite geldt dat ook voor de vergaande eisen die aan de hulpverlener worden gesteld. Mensen, die zo diepgaand hun medemens willen begrijpen en tevens menen dat zij daarin kunnen slagen, worden vaak terecht vervelend gevonden. Zij zijn nodig aan een psycho-analyse toe om hen van die onbescheidenheid te genezen. Het opzij schuiven van algemene morele regels ten aanzien van het beschikken over het leven ten bate van hoogstpersoonlijke overwegingen roept bij hen die zorgvuldigheid willen betrachten, de noodzaak op van een strikt individuele toetsing. Gezien de voorwaarden

die Kuitert en bijvoorbeeld ook de Hoge Raad en de rechtbank van Rotterdam, aan hulp bij zelfdoding stellen, moet zo'n individualisering van de moraal leiden tot een ongehoord vergaande indringing in de privacy van mensen. Wie de gestelde voorwaarden serieus neemt zal nauwelijks aan een eindoordeel kunnen toekomen, aangezien de medemens ten diepste niet te doorgronden is, zodat aan de voorwaarden niet beantwoord kan worden. Alleen al terwille van de eerbied van de privacy is het beter om zich te beperken tot het doen gelden van objectieve en algemene normen.

De laatste zelfbeschikking

Vraagstukken rond het levenseinde, en met name die rond hulp bij zelfdoding, worden veelal in verband gebracht met het thema 'zelfbeschikking'.

Wat hierbij in de eerste plaats opvalt, is dat schrijvers over deze kwesties, of ze nu christelijk gemotiveerd zijn of niet, met een groot verantwoordelijkheidsgevoel de materie behandelen. Auteurs, die van een absoluut zelfbeschikkingsrecht uitgaan, worden slechts bij wijze van rareitit geciteerd. Dit begrip heeft voor zijn propagandisten kennelijk meer een symbolische betekenis, die de lading niet dekt. Mensen kunnen nu eenmaal niet volgens het individuele vrijheidsprincipe leven, laat staan dat een samenleving daarbij heel blijft. Dit sluit uiteraard niet uit, dat de ideologie van de individuele vrijheid in verleden en heden wel geleid heeft tot uitspraken van een overdreven karakter (zoals in de stoïcijnse kringen: 'elke boom, elke afgrond roept je toe: vrijheid'). De verschillende auteurs over dit vraagstuk geven allen blijk van een grote mate van zorgvuldigheid.

Toch opent de nadruk op zelfbeschikking wegen naar levensbeëindiging die er voorheen niet waren. Kuitert meent zelfs om die reden dat het betuttelend zou zijn om het criterium van 'duurzaam of ondraaglijk lijden' voor de geoorlooftheid van hulpverlening te doen gelden. Voorts stelt hij 'wanneer iemand zelf de middelen inneemt die de arts heeft meegebracht, kan weinig twijfel meer

bestaan aan de oprechtheid en de kracht van zijn doodsverlangen'. Een overdreven nadruk dus op mondigheid waardoor al een deel van de rechtvaardiging van de hulp gegeven lijkt. Aanbod zal vraag scheppen, zoals dat overal in de gezondheidszorg wordt geconstateerd. De vraag rijst: Hoe kunnen we verhinderen dat de kleinkinderen bang worden, hun vader, die arts is en lid van de NVVE, vroegtijdig te verliezen?

Kuitert schrijft als gelovig christen over euthanasie en zelfdoding, dat wordt in zijn boeken wel duidelijk. En hij doet dat ook op veel boeiender wijze dan andere hedendaagse auteurs uit zijn kring. Maar tegelijkertijd is het ook zijn ambitie, om mensen, die niet geloven als hij, met zijn argumenten te bereiken. Daartoe neemt hij onder andere hun begrippen over. De kerstening daarvan is mijns inziens niet succesvol. Zelfs neigt hij ertoe om de overgave aan Gods wil in de liberale zelfbeschikking te funderen!

Anderzijds holt hij het begrip zelfbeschikking uit door de rechten van mensen op elkaar te onderstrepen. Hier wringt het een en ander. Enerzijds strenge eisen in verband met de menselijke verantwoordelijkheid en anderzijds toch het vooropstellen van de individuele vrijheid en de 'liberalisering'. Hoe komt het toch dat mensen als Kuitert zo schrijven en dat wij als lezers ons ondanks die innerlijke tegenspraak zo aangesproken voelen?

De kick van individualisme en collectivisme

Wie de ontwikkeling van de samenleving wil beïnvloeden met inachtneming van de democratische spelregels, die zal de bevolking voor z'n ideeën warm moeten maken. Vandaar dat de visies op mens en samenleving waarmee wij geconfronteerd worden in de regel op het eerste gezicht een gunstige indruk maken.

Toch moeten we kritisch zijn als warmmakende ideeën worden aangeprezen ter voorbereiding van politiek beleid. De kick, die we ervan ondergaan, is bepaald geen criterium voor de waarheid.

Zo'n kick krijgen we bijvoorbeeld bij het

spreken over de zelfstandige, autonome mens die z'n eigen leven leidt. De mondige mens met z'n onvervreembare recht op zelfbeschikking. De vrije individu die z'n eigen keuzes maakt. Een ander soort kick ondergaan we bij het spreken over de gemeenschapsmens die geheel opgaat in zijn gezin, zijn beroep of zich vooral deel voelt van zijn klasse of natie. Beide lofzangen kloppen niet met de werkelijkheid. Om bij die laatste te beginnen: mensen nemen deel aan een verscheidenheid van gemeenschappen, georganiseerd of niet. Ze vervullen diverse rollen en gaan nooit restloos in één of enkele van die rollen op. En dreigt dat te gebeuren, dan is een waarschuwing op z'n plaats. Trouwens, ten diepste overstijgt de mens al die rollen vanwege zijn relatie tot God; daardoor wordt de mens uiteindelijk bepaald. Dat menen christenen tenminste.

Bij het vraagstuk van euthanasie en hulp bij zelfdoding gaat de discussie voornamelijk over de individuele vrijheid, het zgn. recht op zelfbeschikking, de autonomie van het individu. Dat is trouwens aan de orde bij tal van onderwerpen. Bekend is de slogan 'baas in eigen buik' ten tijde van de brede maatschappelijke discussie over de abortuswetgeving. Voorts bestaat er in het algemeen onzekerheid over de geldigheid van moraal. Kortom, de vrijheid en de zelfbeschikking van de individu wordt in onze tijd op diverse wijzen onderstreept. Het liberalisme zit politiek, maar vooral ook filosofisch in de lift. De reactie van gewone, wijsgerig niet geschoolde mensen is er soms één van intuïtieve afkeer van die trend, maar vaak juichen zij die ook toe en vereenvoudigen, verabsoluteren ze de individuele, subjectieve vrijheid. Waarom zou ik me door een bepaalde zedeleer laten gezeggen? Ieder moet het zelf maar weten. Waarom moeten anderen beoordelen hoever ik in m'n zelfbeschikking mag gaan? Moraal is toch hoogst persoonlijk en subjectief?

Zelfbeschikking bij nader inzien

De zelfbeschikking of autonomie van de individuele mens heeft een lange geschiedenis.

En dat begrip heeft lang niet altijd de zojuist omschreven gepopulariseerde inhoud gehad, om de eenvoudige reden dat bij nader inzien een zodanig vooropstellen van de individuele vrijheid onmogelijk bleek te zijn. Toch bleef men het begrip hanteren en dat is op zichzelf een teken dat we niet met een werkelijkheid maar met een ideologie te maken hebben. Zelfbeschikking is een droom, die we al vroeg in de geschiedenis van de westerse cultuur tegenkomen. Daardoor werd de onafhankelijkheid tegenover de anderen en ten opzichte van de goden onderstreept. De bevordering van de individuele, rationele mens, het vrijheidsideaal van de mondige burgers, zij bleven een begrijpelijke enthousiasmerende werking uitoefenen. De politieke consequenties zouden door de Franse revolutie worden getrokken: 'Ni dieu, ni maître'. De absolutistische vorst wordt verdreven, maar zijn voorbeeld van vrije beschikker, van de mens die zichzelf tot norm kan stellen, blijft de vrije mondige burgers

» Moraal is toch hoogst persoonlijk en subjectief? «

inspireren. Revoluties laten altijd heel wat intact al worden de bordjes verhangen. De vrije autonome individuen, opgevat als de atomen van de sociale werkelijkheid, worden vervolgens uitgangspunt voor de humanistische natuurrechtsleer. Hoe schraal de gemeenschapsidee daardoor wordt, kan worden gedemonstreerd aan Kants definitie van het huwelijk: 'Een huwelijk is een blote verbinding van twee individuen van verschillend

geslacht tot het wederzijds en blijvend bezit van elkanders lichamen' (geciteerd naar Dooyeweerd). De verklaring van gemeenschappen uit de mythe van het sociaal contract tussen vrije individuen is sinds Rousseau een bekend procédé. Zoals bekend heeft de christen-democratie van meet aan tegen dit schrale individualisme geprotesteerd.

Hoe inspirerend de ideologie van de individuele vrijheid ook mag zijn geweest, toch zaten daar voor de aanhangers ook onprettige kanten aan. Immers, de ander stelt grenzen aan mijn vrijheid en wordt zodoende een belemmering, een bedreiging van mijn vrijheid. De ander objecteert mij, hij is vijandig (Sartre). De ontmoeting kan zo een kwestie worden van knechten of geknecht worden. Ook in het huidige denken over zelfbeschikking komt men sporen daarvan tegen. Het poneren van zelfbeschikking is dan een verweer *tegen de ander* die over mij zou kunnen beschikken. Een zeer navoelbare reactie overigens.

Ongeloofwaardige vrijheid

Intussen is het ideologisch karakter van de autonomie-idee van diverse kanten aangevoeld. In de eerste plaats hebben de menswetenschappers niet stil gezeten. Naarmate meer samenhang, regelmaat, wetmatigheid omtrent de mens ontdekt wordt (de taak van menswetenschappen), wordt de menselijke vrijheid steeds ongeloofwaardiger. Het gevoel van individuele vrijheid is tot op zekere hoogte het gevolg van onwetendheid. Hoe komt het dat mensen denken zoals ze denken? Wie is zich bewust van de denktradities waardoor zijn intuïtie is gevormd, van de invloeden van zijn maatschappelijke positie, belangen en beschikbare mogelijkheden, van de onbewuste nawerking van ervaringen, van de biologische determinanten van zijn gedrag? Mensen ondergaan de invloed van voor hen vanzelfsprekende gevestigde instituties. Hoe vanzelfsprekender des te sterker hun invloed. Daarbij moeten we met name ook denken aan de *taal*, de begrippen

die we van anderen overnemen'

Menswetenschappers overdrijven natuurlijk op hun beurt, soms ook weer uit ideologische motieven, de gedetermineerdheid van het menselijk gedrag. Voor Marx is de mens het totaal van zijn sociale relaties. Freud verklaart menselijk gedrag uit onverwerkte ervaringen, meestal vanuit een sombere ondertoon; want wordt in het onderbewuste ooit iets moois ontdekt?

Overdreven pretenties van de wetenschap; immers, voorspellen van gedrag is steeds veel moeilijker dan verklaren. Feitelijk klopt er niet zoveel van de menselijke zelfbeschikking, vrijheid en mondigheid. Kuitert erkent dat bepaalde vakwetenschappen wel gelijk hebben met hun relativering van de 'vrijheid', maar merkt quasi-ideologisch op dat hij de mens toch enige vrijheid moet toekennen wil er voor de ethicus nog wat werk overblijven. 'Autonomie stelt minder voor dan in de hitte van de strijd door voor- en tegenstanders ervan werd aangenomen.'

Joodse en christelijke traditie

Maar waarom dan dat gepraat over zelfbeschikking? Is er voor een christelijk denker geen andere, betere antropologie te vinden? Bij Kuitert staat het begrip op een hoog voetstuk, maar in feite laat hij het 'een dood van duizend nadere bepalingen sterven'. Hoe kan het ook anders voor een christelijk theoloog. Maar zelfs in documenten die zich in feite tegen de zelfbeschikkingsideologie verzetten, zoals de 'Schriftelijke Bijdrage van de Bisschoppen van de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland aan de Hoorzittingen van de Staatscommissie Euthanasie' wordt half verontschuldigend gesproken over 'Het zelfbeschikkingsrecht, dat de Kerk onder voorwaarden wel degelijk erkent, ...'. Het lijkt wel alsof de poging om andersdenkenden te bereiken door hun taal te spreken de plicht tot helderheid over eigen standpunt bij tijden overstemt. Kuitert toont overtuigend aan dat van Augustinus tot de Barthianen de zelfbeschikking geen centrale rol is gegend. Dat is iets wat op zichzelf te denken geeft. Trouwens, van een zelfbeschikkingsrecht is in

geformaliseerde zin slechts sprake in het volkenrecht en niet in de handvesten van de mensenrechten. Ook dat zegt iets. Wie weet zet het 'zelfbeschikkingsrecht' ons op een dwaalspoor, in een verkeerd denkklimaat.

Een radicaal ander klimaat ademt het werk van de Joodse filosoof Levinas. Hij begint geheel anders, namelijk bij de *verantwoordelijkheid* en de *normativiteit*. Enkele uitspraken: 'Wanneer ik mij laat leiden door de wil tot gerechtigheid ben ik niet langer opgesloten in mijzelf, houdt het mijne op exclusief het mijne te zijn'. 'Het subject is diegene die staat voor de ander, verantwoordelijkheid heeft voor de ander, die zich in de plaats stelt van de ander, plaatsvervangend optreedt, het lot van de ander draagt.' 'Verantwoordelijkheid gaat aan de vrijheid vooraf.' 'Het is de verantwoordelijkheid die de uniciteit van het Ik onderstreept.' 'De verantwoordelijkheid gaat aan de ethische reflectie vooraf.' Of, om met bisschop Tutu te spreken: 'Als

Verantwoordelijkheid gaat aan de vrijheid vooraf.

niemand gewond langs de weg ligt, moet ik me dan eerst afvragen of ik hem als bisschop of als politicus zal helpen?'

De christelijke personalisten (Simone Weil, Mounier, Maritain) met hun zeer sterke belangstelling voor antropologie, redeneren in dezelfde lijn: centraal staat de aandacht voor de medemens, de onafscheidelijkheid van persoon en gemeenschap. Persoon zijn of worden we door engagement; we worden

geheel onszelf door de rollen, de verantwoordelijkheden die wij in de samenleving op ons nemen, of waar wij sowieso deel aan hebben.

Gaudium et Spes zegt het zo: 'God heeft de mens niet alléén geschapen. De mens is in het diepste van zijn wezen sociaal en zonder band met anderen kan hij niet leven noch zijn talenten ontplooien. Vanaf het begin van de heilsgeschiedenis heeft Hij mensen niet als losse individuen uitgekozen, maar als leden van een of andere gemeenschap. Dit gemeenschapskarakter wordt door het werk van Jezus Christus vervolmaakt en voleindigd'.

Van niet-christelijke zijde (Scsesny) is de christen wel verweten dat hij zijn zelfontplooiing verwaarloost uit louter zelfverloochening en dienstbaarheid. Zoiets komt voor, met name als dat laatste met zelfvernedering gepaard gaat, als die deugden niet op moed maar op lafheid berusten. Maar anderzijds is de stelling 'eerst zelfontplooiing en individuele vrijheid en daarna solidariteit' ongeloofwaardig, omdat we zodoende met het eerste nooit klaar- en aan het tweede niet toekomen.

Verantwoordelijkheid en engagement zijn begrippen die in de sfeer van de normativiteit liggen, al zullen zij een nadere adressering behoeven. Zelfbeschikking en zelfontplooiing zijn in wezen lege termen. Ze suggereren dat de mens ze soeverein kan vullen vanuit de gedachte dat waarheid gelijk is aan een keuze voor een persoonlijke levensopvatting. 'Dat is waar' betekent dan niet veel meer dan 'Hoera voor dat'. Waarheid is dan minder interessant dan macht. Vanuit het evangelie is iets beters over waarheid te zeggen. Het gaat niet om ons hoogstpersoonlijke idee, maar om het zoeken en volgen van Gods plan met de mens, het gaat om de evangelische normen. Daarin ligt de oorzaak van de geringe populariteit, die de menselijke autonomie in de christelijke traditie ten deel viel. Nu kan daar tegenover worden gesteld, dat hier geen woord voor niet-christenen wordt meegegeven. Zij hoe-

ven geen boodschap te hebben aan ons geloof. Dat is misschien zo, maar ten eerste is het niet aan christenen om iets te bedenken waardoor mensen zonder evangelie kunnen leven en ten tweede is het lang niet zeker dat ons zoeken naar evangelische normen niets oplevert dat ook voor andersdenkenden een overtuigende waarde kan hebben. Die waarde kan immers best empirisch worden getoetst.

Politieke en sociale gevolgen

Er zijn dus religieuze, filosofische en vakwetenschappelijke redenen te over om de vrijheid van de autonome individu met flinke korrels zout te nemen. Afwijzing van het accent op zelfbeschikking en het zetten van vraagtekens daarbij, heeft allerlei gevolgen. Bijvoorbeeld voor de mate van zorgvuldigheid waarmee het abortusvraagstuk behandeld wordt, met name waar de rechten van de moeder en de foetus ter sprake komen. Ontroning van de zelfbeschikking impliceert tevens een bepaalde opvatting over de geldigheid van morele regels, over de morele integratiekaders van de samenleving en de instituties waardoor waarden gedragen en doorgegeven worden. Natuurlijk gaat het dan ook over de zogenaamde verzelfstandiging van mensen ten opzichte van elkaar, soms als al of niet geslaagde noodsproming om aan eenzijdige afhankelijkheid te ontkomen, zoals in de strijd om de emancipatie van de vrouw. Die noodsproming is, vanuit personalistisch standpunt gezien, niet geslaagd. Het is verbazingwekkend hoezeer de man daardoor ontzien wordt in zijn 'economische onafhankelijkheid', terwijl het best mogelijk is om de financiële solidariteit tussen partners in plaats van hun 'economische zelfstandigheid' op een evenwichtige wijze te formuleren. Het beschikkingsrecht over het gezinsinkomen wordt nu, o.a. door bepaalde als emancipatoir verkochte maatregelen, volstrekt aan de kostwinner gekoppeld! Vanuit een vooropstellen van de individuele vrijheid komt men helaas niet op de idee om de economische hanigheid van de 'vrije, sterke, ondernemende' man, het ide-

aalbeeld van de liberalen, onder vuur te nemen.

Kille vrijheid

Het onder ogen brengen van pijnlijke onderwerpen zoals 'hulp bij zelfdoding' is op zichzelf belangrijk en kan een hard middel zijn om van onze eigen visies op de mens bewust te worden, c.q. deze te herzien. Bij het spreken over individuele vrijheid en zelfbeschikking moeten we met beide benen in de concrete werkelijkheid staan. Wat kunnen we hiervan, mede in verband met het vraagstuk van de zelfdoding, leren? In de eerste plaats leggen de publikaties over zelfbeschikking en suïcidaal gedrag een aantal gebreken van de samenleving bloot. Diekstra wijst op een vijftal oorzaken voor zelfdoden onder jongeren: werkloosheid zonder perspectief op een zinvolle levensvulling; echtscheidingen; onveiligheid; afwezigheid van ouders, doordat beiden buitenshuis werken, alsmede de daarmee gepaard gaande verandering in de gezinsstructuur en de instabiliteit van het gezin in de huidige fase; minder kindvriendelijk klimaat.

Het lijkt wel alsof, naast de werkloosheid, juist de atomiserende tendenzen in de samenleving, de vooropstelling van de eigen individuele ontplooiing, die vorm van zelfbeschikking oproept die met zelfdoding betiteld wordt. Of liever, en waarschijnlijk juist: er is een gezamenlijke toename van alle symptomen die met atomisering, centraal stellen van individuele beslissingsmacht, samenhangen. De politiek kan daar maar ten dele invloed op uitoefenen en dan niet eens in de eerste plaats door het Wetboek van Strafrecht te hanteren, maar door een beleid dat een samenleving tot stand helpt komen, waarin meer zinvolle levensvulling, samenhang, trouw en geborgenheid geboden wordt. Kortom, een minder zelfbeschikkerige samenleving.

A.M.O.

Literatuur

- R. Bakker: *Wijsgerige Antropologie van de 20e eeuw*, Van Gorcum 1981:
- R. Diekstra: *De opgroeiende Dood*, Ambo 1984.
- H. Dooyeweerd: *Vernieuwing en Bezinning*, Zutphen 1959.
- Jan Grootaers: *Kerk en Maatschappij*, Acco, Leuven 1982.
- W.C.M. Klijn/W. Nieboer: *Euthanasie en hulp bij zelfdoding*, Katholieke Vereniging van Ziekeninrichtingen, 1984.
- H.M. Kuitert: *Een gewenste dood*, Ten Have 1981.
- H.M. Kuitert: *Suicide, wat is er tegen?*, Ten Have 1983.
- *Schriftelijke bijdrage van de bisschoppen van de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland aan de Hoorzittingen van de Staatscommissie Euthanasie*, 1984.
- Stichting Vrijwillige Euthanasie: *Euthanasie en Zelfdoding*, 1980.
- Wetenschappelijke Instituten CDA, *Euthanasie*, 1979.

